

ԱՆԿԱՔԱՆԱՔԻ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 1918 Թ. ՎԵՐՋԵՐԻՆ ԵՎ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՉՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ*

Արտակ Ղազարյան

Անկախացումից հետո Հայաստանի առաջին հանրապետությունը միայնակ մնաց իր ներքին դժվարին խնդիրների հետ, որոնք նոր կազմավորված հանրապետության համար անելանելի վիճակ էին ստեղծել: Այդ դժվարին խնդիրները հաղթահարելու համար անհրաժեշտ էր միավորել բոլոր ջանքերը և ուղիներ որոնել՝ վերջնական կործանումից երկիրը փրկելու համար:

Նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության առջև դրված էին բազմաթիվ ծանրակշիռ, ճակատագրական հարցեր, բայց այդ հարցերից գուցե ոչ մեկը այնքան հերթական, այնքան անհետաձգելի չէր, որքան գաղթականական ու պարենավորման խնդիրներն էին: Մի երկիր, որից կտրված էին նրա բոլոր հացառատ վայրերը, մի երկիր, որ ինքը, քաղցած լինելով, կերակրում էր կես միլիոնի հասնող գաղթականների հսկայական բանակ, անկարող կլիներ երկար դիմանալ և վաղ թե ուշ սովն ու հիվանդությունները կսկսեին իրենց առատ հունձը [1]:

Նոր անկախություն ձեռք բերած երկիրն ամբողջովին լցված էր գաղթականներով, պարենի սուր ճգնաժամ էր երկրում: Այս պայմաններում Հայաստանի առաջին հանրապետությունը երկար դիմանալ չէր կարող և անհրաժեշտ էր շուտափույթ ելք գտնել ստեղծված իրավիճակից: Այս ամենին գումարվում էր նաև Վրաստանում ապրող հայերին օգնության հասնելու հարցը: Բանն այն է, որ Ախալքալաքի շրջանի հայերը թուրքերի արշավանքի պատճառով գաղթել էին իրենց բնակավայրերից և պատսպարվել Ծալկայի ու Բակուրիանի շրջաններում, որտեղ, ինչպես կտեսնենք մեր հետագա շարադրանքից, նորմալ պայմաններ չկային մարդու գոյատևման համար: Ուստի պետք է ասել, որ պարենի, հիվանդությունների, կողոպուտի ու բաց երկնքի տակ ապրելու պատճառով գաղթականները դատապարված էին մահվան:

Օսմանյան զորքերի կողմից գրաված վայրերից հեռացել էին ավելին քան 500 հազար կովկասահայեր. Բաթումի շրջանից՝ մոտ 20.000, Կարսից՝ 120.000, Ախալցխայից՝ մոտ 30.000, Ախալքալաքից՝ 80.000, Ալեքսանդրապոլի գավառից՝ 60.000, Էջմիածնի և Սուրմալուի գավառներից մոտ 80.000, Երևանի, Շարուրի և Նախիջևանի գավառներից՝ մոտ 100.000[2]:

Ախալքալաքի բնակչության վիճակը խիստ ծանրացավ այն ժամանակ, երբ 1918 թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին Վեհիբ փաշայի զորքերը հարձակվեցին և գրավեցին Կարսի մարզը[3]: Անդրկովկասյան Սեյմը, որն այդ ժամանակ ծանր օրեր էր ապրում, ոչ մի շոշափելի քայլ չկարողացավ կատարել և ավելին՝ Սեյմում հեգեմոն դեր խաղացող վրաց մենչևիկների ջանքերով, որոնց ծայնակցեցին թաթարական ներկայացուցիչները, անկամեցողություն դրսևորվեց գործնական ռազմաքաղաքական պատրաս-

* Հոդվածն ընդունվել է 01.10.2014:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել պ.գ.դ., պրոֆեսոր Վ.Վիրաբյանը:

տուրքերը ձեռնարկել՝ թուրքական ներխուժումն Ախալքալաք կանխելու ուղղությամբ[4]:

Հայտնվելով օրհասական դրության մեջ՝ Ախալքալաքի բնակչությունը բռնեց գաղթի և փախուստի ճանապարհը, որը ստեղծված իրավիճակում միակ ելքն էր: Նրանք հույս ունեին այս կերպ ապահովել իրենց ընտանիքների անվտանգությունը, սակայն, ինչպես պարզվեց հետագայում, Բակուրիանին ու Ծալկան այդքան էլ «ապահով» վայրեր չէին գաղթականների համար:

Ախալքալաքի գավառի հյուսիսային գյուղերի բնակչությունը՝ մոտ 40 հազ. մարդ, գաղթեց դեպի Բակուրիան, իսկ հարավայինը՝ 30-35 հազ. մարդ, հիմնականում Ծալկա՝ տեղում թողնելով իր ամբողջ շարժական գույքը: Այսպես մինչև մայիսի վերջը արտագաղթեց ամբողջ Ախալքալաք քաղաքի և 61 հայկական գյուղերի բնակչությունը[5]:

Գաղթի ճանփան բռնեց 70-80 հազ. մարդ, որոնցից շատերը, անլուր տառապանքների ենթարկվելով, կոտորվեցին սովի, հիվանդությունների ու ցուրտ եղանակի պատճառով: Եվ հետագայում, երբ թույլատրվեց նրանց վերադարձը հայրենի օջախներ, շատ քչերին հաջողվեց վերադառնալ թուրքերի կողմից ավերված ու թալանված իրենց բնակավայրերը:

Այդ օրերին «Հորիզոն» թերթը, նկարագրելով գաղթականների վիճակը, գրում էր. «Խուսափելով թշնամու սրից՝ մեր ժողովուրդը փախչելիս անշուշտ չէր մտածում, թե իրեն ավելի վատթար մահ է սպասում, քան մահը՝ հրացանը ձեռքին՝ թշնամուն դիմագրավելիս. Նա փախչում էր, ազատում իր ընտանիքը, որպեսզի այդ նույն ընտանիքը կոտորի սովից և հիվանդություններից»[6]:

Գաղթականների ծանր կացությունը բնականաբար չէր կարող չգրավել Թիֆլիսում գործող հայկական միությունների, Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչության և այլ կազմակերպությունների ուշադրությունը, որոնք, տեսնելով գաղթականներին սպառնացող բազում վտանգները, փորձեցին ինչ-որ կերպ, ով ինչպես կարող էր, օգնել Ախալքալաքի գաղթականներին:

Գաղթականներին օգնություն ցույց տալու, ինչպես նաև նրանց սովից ու բնաջնջումից փրկելու նպատակով Թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհրդի աջակցությամբ թիֆլիսաբնակ ջավախքցիներից կազմակերպվեց «Ախալքալաքի Հայրենյաց միություն», որի վարչության մեջ մտան 10 հոգի, այդ թվում ճանաչված հասարակական գործիչներ Պ. Աբեյանը /քարտուղար/, Բ. Օհանջանյանը /նախագահ/, Գր. Պապոյանը /տեղակալ/, Հովհ. Մալխասյանը, Զ. Տեր-Գրիգորյանը, Կ. Շահպարտյանը: Վարչությունը կոչով դիմեց Թիֆլիսի հայությանը և կարողացավ որոշակի միջոցներ հանգանակել գաղթականների համար[7]:

Մինչև ստեղծված դժվարին պայմաններում Թիֆլիսում գործող հայկական միությունները կկարողանային միջոցներ հայթայթել գաղթականներին օգնելու համար, նրանց վիճակը օր օրի ավելի ու ավելի էր ծանրանում:

«Հորիզոն» թերթի թղթակիցը Բակուրիանից 1918 թ. հուլիսի 18-ին հաղորդում էր, որ գաղթականները մատնված էին կատարյալ սովի: Գաղթականական կոմիտեն բաժանում էր լոբի, հաց բոլորովին չկար: Շատերը 10 օրով հացի երես չէին տեսնում և կատարելապես հյուծվել էին: Երեխաները սովից մեռնում էին: Ընդհանրապես սովամահության դեպքերը սովորական երևույթ էին դարձել: Սրա վրա պիտի ավելացնել և այն, որ գաղթականներից ավագակները խլում էին անասունները և կողոպտում նրանց ունեցած դրամը, հանում հագուստները[8]: Նարդիվան և Այազա գյուղերի լեռների թուրք հրոսակախմբերը՝ իջնելով լեռներից, բռնի ուժով հափշտակում էին գաղթական-

ների ունեցած վերջին եզն ու կովը, իսկ իրենց ունեցած շորերը, կարպետները, հրացանները՝ այն ամենը, ինչը կարելի էր փոխանակել, թխած հացով փոխարինել էին հույն գյուղացիների հետ ու ոչինչ չէր մնացել վաճառելու և հաց ձեռք բերելու համար[9]:

Ախալքալաքի գավառի բնակչության մեծագույն մասի հետ Բակուրիանում էին նաև ավելի առաջ Կարսի Շրջանի զանազան մասերից /Արդահանից, Արդանուչի և Արդվինի կողմերից/ Ախալքալաք փախած գաղթականությունը: Սրանք, բացի մագրացիները, դեռ մինչև Ախալքալաք գալը ամեն բանից զրկված լինելով, եկել հասել են այստեղ, գրեթե մերկ ու բոբիկ, առանց որևէ պաշարի: Ինչ վերաբերում է ախալքալաքցիներին, նրանց մեծագույն մասը կարողացել էր ազատել իր անասունները, իր տան արժեքավոր իրերը և ամենագլխավորը՝ բերել էր իր հետ որոշ քանակությամբ հաց: Սակայն սրանց մեջ էլ քիչ չեն այնպիսիները, որոնք, լծկան կամ սայլ չունենալով /քաղաքացիք, աղքատ գյուղացիք/, կամ գաղթի ճանապարհին ենթարկվելով տաճիկների հարձակման և թողնելով իրենց անասուններն ու սայլերը, Բակուրիանի էին հասել նույնպես առանց որևէ պաշարի: Այս վիճակի մեջ էին նույնպես հունիսի 23-ին տեղ հասած Ախալքալաքում տաճիկների կողմից գերվածները, թվով՝ մոտ 1100 հոգի[10]:

Ղրղությունը օրեցօր ավելի անտանելի էր դառնում գաղթականների համար, անհրաժեշտ էր ձեռք առնել անհապաղ միջոցներ՝ նրանց սովից ու թուրք հրոսակախմբերից փրկելու ուղղությամբ: Ախալքալաքի Հայրենակցության Վարչությունը 1918 թ. սեպտեմբերի 13-ին Վրաստանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչին հաղորդում էր հետևյալը. «1. Ախալքալաքցիների գաղթից հետո այս երեք ամսվա ընթացքում Բակուրիանում և Ծալկայում ապաստանած փախստականները գլխավորապես սահմանի այն կողմից եկած տարրերի, գյուղացիների ասելով համարյա բացառապես տաճկական ասկյարներից բաղկացած հրոսակախմբերի կողմից ենթարկվել են պես-պես և մեծամեծ զրկանքների, որոնց հետևանք են եղել բազմաթիվ մարդկանց կոտորած, կանանց բռնաբարում, տասնյակ հազարներով անասունների կորուստ, հազարավոր փթերով հացի և անհաշիվ իրերի թալան: Որովհետև այդ վայրերում մենք չենք ունեցել մարմիններ, որոնք արձանագրեին փախստականների գլխին թափվող դժբախտությունները և այդպիսով Ձեզ հնարավորություն տալին պաշտպանելու Ախալքալաքցիների շահերը, ուստի փախստականներին բաժին հասած սարսափ-ներից շատ քչերն են պատահմամբ Ձեզ հասել: Ձեզ օգոստոսի 13-ին և Գաղթ. Գլխ. Խորհրդին նույն ամսի 11-ին ներկայացրած ծրագրի մեջ Ախալքալաքի Հայրենակցության Վարչությունը խնդրում էր կազմակերպել մի այնպիսի մարմին, որի նպատակը լինի տեղերում արձանագրել և վավերաթղթերի վերածել փախստականներին կյանքում տեղի ունեցող վերոհիշյալ կարգի երևույթները: Մինչև այժմ այդպիսի մարմին դեռևս գոյություն չունի Բակուրիանում և Ծալկայում: Այդ գործը, Վարչությանս կարծիքով, պետք է կազմեր Գաղթ. Գլխ. Խորհրդի կարևորագույն պարտականություններից մեկը, բայց, ըստ երևույթին, այդ մարմինը ոչ ինքը, ոչ էլ նրա լիազորները առանձին նշանա-կություն չեն տվել փախստականներին վարչական օգնություն ցույց տալու խնդրին»:

Նկատի ունենալով այս ամենը՝ Ախալքալաքի Հայրենակցության Վարչությունը խնդրում է Ձեզ կարգադրել, որևէ մարմին պարտավոր լինի հիշյալ վայրերում արձանագրել այն զրկանքները, որոնց փախստականները ենթարկվել են մինչև այժմ և կարող են ենթարկվել այսուհետև:

2. Ինչպես երևում է այսօրվա թերթերում Ձեր կարգադրությամբ լույս տեսած տեղեկությունից՝ Տաճկական կառավարությունը իբրև արգելք բոլոր փախստականների վերադարձի դեմ բերում է այն հանգամանքը, որ «անցյալում տեղի ունեցած թյուրիմացությ-

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԼՐԱՏՈՒ 2015

յունների հողի վրա հնարավոր կարող են լինել անկարգություններ հայ և մահմեդական ժողովուրդների միջև: Ձեզ և Պաղթ. Ղլխ. խորհրդին ներկայացված հիշյալ ծրագրի, ինչպես և Աբդուլ-Քերիմ փաշային ամսի 9-ին ներկայացված գրության, այլև Չերմանական, Վիրական կառավարություններին և այլուր տրված թղթերի մեջ թե Վարչությունն և թե փախստականների բազմաթիվ ներկայացուցիչները պնդել ենք և պնդում ենք, որ, եթե Տաճկական կառավարությունը ինքը դեմ չէ վերադարձին, հնարավոր է և անհրաժեշտ է, գոնե Ախալքալաքի գավառում, հաշտեցնել և առաջվա նման բարեկամացնել հայ և թուրք ժողովուրդներին, իբրև այդպիսիներին: Վարչությունս խնդրում է Ձեզ հայտնել այս մասին Տաճկական կառավարության և նրա Անդրկովկասյան ներկայացուցիչներին»[11]:

Ի պատասխան սեպտեմբերին և հոկտեմբերի սկզբին Հայաստանի կառավարության, Ախալքալաքի Հայրենյաց վարչության /միության/ բողոք-դիմումներին՝ գաղթականներին կամ Վրաստան անցնելու, կամ Ախալքալաք վերադառնալու թույլտվության արտոնման մասին, հոկտեմբերի 4-ին վրացական կառավարության պետ Կոժուխովը Հայոց գլխավոր գաղթականական խորհրդին պաշտոնական գրությամբ ցինիկորեն հայտնեց, որ Վրաստանում ստեղծվել է պարենային ճգնաժամ, իսկ թուրքական հրամանատարությունը հրաժարվում է թույլ տալ Ախալքալաքի հայությանը վերադառնալ հայրենիք, ուստի վրաց իշխանությունները առաջարկում են ամենակարճ ժամանակամիջոցում գաղթականությանը տեղափոխել Հյուսիսային Կովկաս կամ Հայաստանի Հանրապետություն[12]:

Գաղթականության հոգսերի ողջ ծանրությունը մնաց Հայոց գաղթականական խորհրդի, Ախալքալաքի Հայրենյաց վարչության, Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության, Վրաստանում Անտիկյան առաքելության, մասամբ նաև Վիրահայոց Ազգային խորհրդի, Հայաստանի ներկայացուցիչ Ա. Ջամայանի ուսերի վրա [13]: Վերջինս գաղթականներին օգնություն ցույց տալու գործում մեծ աշխատանք կատարեց:

Դեռևս 1918թ. հուլիսի 25-ին, երբ Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Արշակ Ջամայանը իր առաջին այցելությունն էր կատարել Վրաստանի ներքին գործերի մինիստր Ն.Ռամիշվիլու մոտ, հայտնել էր, որ ինքը, բացի զուտ ընդհանուր դիվանագիտական հարաբերությունից, Հայոց կառավարության կողմից հրաման է ստացել, որ հատկապես ուշադրություն դարձնի գաղթականության ծանր խնդրին[14]:

1918 թ. սեպտեմբերի 11-ին Վրաստանում հայկական դիվանագիտական առաքելության տեղեկատու բյուրոն հաղորդում էր հետևյալը. «Երեկ Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Ա. Ջամայանը իր քարտուղարի ուղեկցությամբ փոխ այցելություն տվեց օսմանյան պետության ներկայացուցիչ Աբդուլ-Քերիմ փաշային: Այցելության միջոցին խոսք բացվեց գաղթականների վերադարձի մասին. Աբդուլ-Քերիմ փաշան այդ առթիվ հայտնեց, թե ինքը իսկապես զգում է, որ հայ-թուրքական հարաբերությունները կանոնավորելու և երկու ժողովուրդների միջև մերձեցում առաջ բերելու համար անհրաժեշտ է գաղթականների վերադարձը թույլատրել, և նա իր շրջանում գտնված գաղթականներին, մասնավորապես Ախալքալաքցիներին վերադարձնելու համար քայլեր է արել Էսսադ-փաշայի մոտ: Վերջինս խոստացել է մի քանի օրից վերջնական պատասխան տալ այդ մասին:

Աբդուլ-Քերիմ փաշան անձնապես նպատակահարմար է համարում, որ առաջին հերթին վերադառնան կանայք, երեխաները և ծեր տղամարդիկ, որպեսզի էքսցեսեր չպատահեն տեղական թուրք բնակչության հետ: Դրան պ. Ջամայանը պատասխանել է, որ այդ միջոցը աննպատակահարմար է երկու տեսակետից՝ նախ, եթե տղամարդ-

ՄԵՏՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԼՐԱՏՈՒ 2015

կանց բաժանենք կանանցից և երեխաներից, վերջիններս չեն վերադառնա իրենց տեղերը, և երկրորդ՝ առանց տղամարդկանց նրանք չեն կարող հավաքել հունձը, որ այնքան կարևոր է այդ գաղթականության գոյության համար: Արդու-Քերիմ փաշան հայտնում է, որ վերադարձի խնդիրը վերջնականապես որոշելուց հետո կարելի կլինի տեխնիկական դժվարությունները հարթել և հույս է հայտնում, որ նման խնդիրները բարեկամաբար կարգավորելով՝ կարելի կլինի երկու դարավոր հարևան ժողովուրդների մեջ առաջ բերել այս մերձեցումը, որ այնքան անհրաժեշտ է երկու կողմերի համար էլ»[15]:

Թուրքերի դիրքորոշումը գաղթականների վերադարձի հարցում արտահայտել է Էնվեր փաշան Կ.Պոլսում գտնվող հայկական պատվիրակությանը՝ ասելով. «Արտաքին նկատումները մեզ թույլ չեն տար, որ ազատութիւն տանք գաղթականներուն վերադառնալու մեր գրաւած շրջանները. տեղական մահմետականները չեն ուզեր գանոնք տեսնել. ես չեմ կրնար երաշխաստորել անոնց կեանքը: Թող անցնի ժամանակ մը. հանգամանքները թերեւս կը փոխուին»[16]:

Իսկ հանգամանքները փոխվեցին պատերազմում Թուրքիայի պարտությամբ ու 1918թ. հոկտեմբերի 30-ի Մուդրոսի զինադադարով, որով թուրքերը պարտավորվում էին իրենց գորքերը դուրս բերել Անդրկովկասում գրաված տարածքներից՝ նաև Ախալքալաքից: Իսկ դա նշանակում էր, որ գաղթականները, չվախենալով թուրքերից, կարող էին վերադառնալ իրենց բնակավայրերը:

Սակայն մինչև տուն վերադառնալը՝ 1918 թ. հունիսից մինչև նոյեմբեր Բակուրիանի անտառներում զոհվեց ավելի քան 18 հազ. մարդ: Գրեթե նույնքան զոհեր տվեցին Ծալկայի և Մանգլիսի շրջաններում ապաստանած հայ գաղթականները: Մինչև հաջորդ գարուն ախալքալաքցի գաղթականների կորուստները հասան 40 հազարի[17]:

Այս մասին է վկայում նաև Ախալքալաքի Հայրենակցական միության դիմումը Կրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Արշակ Զամալյանին, որտեղ վարչությունը նկարագրում էր այն անտանելի դրությունը, որի մեջ հայտնվել էին գավառի փախստականները: Նրանք մեկ անգամ ևս չէշտում էին, որ Ծալկայում և Բակուրիանում ապաստանած գաղթականները արագ կերպով բնաջինջ էին լինում: Ախալքալաքի հայ բնակչության 80.000-ի հասնող թիվը նվազել էր և հասել մոտ 50.000-ի: Սաստկացող սովին և հիվանդություններին, մանավանդ Բակուրիանում, ավելացել էր նաև եղանակի խստությունը: Մահացումը ահռելի չափեր էր ստացել և քանի գնում աճում էր: Բոլոր փախստականներն իրենց համարում էին մահվան թեկնածուներ: Բակուրիանը և Ծալկան ախալքալաքցիների համար դարձել էին մահվան անկյուններ: Իր թվի համարյա մի երրորդը կորցրած և իր մնացորդների անխուսափելի ոչնչացումը դիտող փախստականությունը գտնվում էր շճմած և խելակորույս դրության մեջ: Մահվան դատապարտվածները ջղաձգային շարժումներ էին անում իրենց ճարակող մահվանից ազատվելու համար: Կարճ իրապես և ամեն օր, ամեն ժամ բնաջինջ եղող փախստականները և՛, աղերսում և՛ պահանջում էին, որ մարդիկ իրենց մի կերպ ազատեն մահվան ճանկերից[18]:

Ախալքալաքի Հայրենակցական Կարչությունը գտնում էր, որ Բակուրիանում և Ծալկայում դեգերող հայ փախստականության փրկության համար շուտափույթ անհրաժեշտ էր լուծել հետևյալ հարցերը:

1. «Բաքուրիանի փախստականներին պետք է այս օրերս տեղափոխել մի փոքր ի շատ է հարմար վայր: Չմեռն այդտեղ համարյա հասել է: Եթե փախստականները շուտով Բաքուրիանից չհանվեն, նրանք այնտեղ կկոտորվեն ցրտից և մի երկու շաբաթից

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԼՐԱՏՈՒ 2015

հետո ճանապարհների փակման պատճառով անկարող կլինեն այնտեղից հանել իրենց անասունները և սայլերը: Այս ամենը անհետաձգելի կարիքն է, որին անհրաժեշտ է հապճեպորեն բավարարություն տալ:

2. Պետք է լուծել սննդի հարցը: Ժողովուրդը ոչնչանում է գլխավորապես սովից: Սակավաթիվ ունևորների համար վարձատրությամբ և չունևորների համար անվարձ որտեղից հարմար է և հնարավոր, պետք է հաց գտնել:

3. Անհրաժեշտ է փրկել անասունները: Գյուղացոց ունեցած անասունների հագիվ մի քառորդն է մնացել: Եթե այդ էլ կորչի, փախստականները հայրենիք վերադառնալու դեպքում անկարող կլինեն վերականգնել իրենց տնտեսությունը: Գյուղացիներին հայրենիքի մոտ պահողը և նրանց մեջ իրենց օջախը վերադառնալու ցանկությունը վառ պահողը գլխավորապես անասուններն են, ուստի այժմվանից պետք է հոգալ անասունների համար կեր և այտուցներ ունենալու մասին: Կարիքը հաճախ հարկադրում է գյուղացիներին ծախել իրենց անասունները: Սպեկուլյանտների ձեռքերից այդպիսի դեպքերում նրանք ազատելու համար շատ ցանկալի է, որ փախստականական մարմինները այդ գործը վերցնեն իրենց վրա: Նույնպես ցանկալի է, որ Փախստականական Մարմինները անհրաժեշտության պարագայում իրենք գնեն անասունները և պահեն, ապագայում գյուղացիներին օգնելու համար:

4. Անհրաժեշտ է ցուցակագրել բոլոր որբերին, անօգնական կանանց և ծերերին համապատասխան օգնություն ցույց տալու համար:

5. Հիվանդանոցների, ինչպես և սննդատու կայանների և այլ նույնանման հիմնարկությունների քանակը և որակը պետք է համապատասխանեն բնակչության կարիքների:

6. Փախստականության աշխատունակ տարրերի համար անհրաժեշտ է գտնել գործ, կազմակերպել աշխատանոցներ և աշխատանքներ: Այդ տեսակետից նպատակահարմար է փախստականությունը այնպիսի վայրերում պահել, որտեղ նա իր անասուններով կարող է գործ ունենալ, ինչպես օրինակ եթե կաթնատու անասուններ ունեցող որոշ քանակությամբ գաղթականներ հնարավոր լինի թիֆլիսի մոտ տեղավորել, նրանք կկարողանան իրենց ազնիվ աշխատանքով ապրել մինչև վերադարձի հարցի լուծումը:

7. Պետք է միջոցներ ձեռք առնել, որ տեղերում գործող գաղթականական մարմինների գործունեությունը կանոնավոր հիմքերի վրա դրվի և գտնվի մշտական օրինական հսկողության տակ:

8. Ինչպես և այդ մասին օրերս Վիրահայ Ազգային Խորհրդին խնդրել է Հայրենակցու-թյան Վարչությունը, գաղթականության դրության մոտից ծանոթանալու և տեղերում գործող գաղթականական հիմնարկությունների դեմ եղած ընդհանուր դժգոհությունների հիմնավոր կամ անհիմն լինելը պարզելու նպատակով հայրենակցության ներկայացուցչի մասնակցությամբ անհրաժեշտ է ուղարկել Բակուրիան և Ծալկա համապատասխան հանձնաժողով:

9. Ուր և տարվեն փախստականները պետք է միջոցներ ձեռք առնվին, որ նրանք չենթարկվեն զանազան բռնությունների: Առհասարակ անհրաժեշտ է փախստականության ցույց տալ վարչական օգնություն: Առանձնապես կարիք է զգացվում, որ փախստականության վերաբերմամբ գործ դրված զանազան տեսակի բռնությունները մի պատշաճ մարմնի կողմից արձանագրվեն, որպեսզի տուժողների շահերը հնարավոր լինի պաշտպանել Ձեր միջոցով: Այս մասին Վարչությունս մի քանի ժամանակ առաջ խնդրել է ձեզ կարգադրություն անել:

10. Փախստականության տեղաշարժման և Վրաստանի սահմաններում հաց գնե-լու դեմ եղած սահմանափակումները անելանելի կացություն են ստեղծում ժողովրդի համար, ուստի անհրաժեշտ է այդ սահմանափակումները վերացնել և ազատ տեղաշարժման իրավունք ստանալ ինչպես Վրաստանի, այնպես էլ մյուս պետությունների սահմաններում:

11. Թեև փախստականության փրկության հետ անմիջական կապ չունի այս, բայց անհրաժեշտ է ժողովրդին օգնել խնայողական խանութներ բանալով, որտեղից ժողովուրդը կարողանար արքով իր համար պետքական իրերը գնել: Նույնպես կարիք կա հոգալու մանուկ սերնդի կրթության մասին:

12. Բնականաբար, փախստականության համար ամենամեծ հարցը հայրենիք վե-րադառնալու խնդիրն է, որը չնայած ծեր բոլոր ջանքերին և հայրենակցության ու փախստականների ներկայացուցիչների բազմաթիվ դիմումներին, մինչև այժմ անորոշ վիճակի մեջ է գտնվում: Այդ հարցի դրական լուծման պայմաններ փախստականու-թյունը համարում է պատվի, գույքի, ապրուստի և սերմացուի ապահովությունը»[19]:

Սակայն Ախալքալաքի Հայրենակցական Վարչության անդամները հասկանում էին, որ հայության համար կենսական նշանակություն ունեցող այս խնդիրն լուծում տա-լը շատ լուրջ դժվարությունների հետ էր կապված, ուստի Հայրենակցական Վարչու-թյունն ու Բակուրիանիի գաղթականության Թիֆլիսում գտնվող ներկայացուցիչները խնդրում էին Վրաստանում Հայաստանի դիվ. ներկայացուցիչն՝ հրավիրել փախստա-կանության դրության ու նրան հարկավոր օգնություն ցույց տալու գործը կազմակերպե-լու նպատակով մի խորհրդակցություն, որին կմասնակցեին Վիրահայ Ազգային Խորհր-դի, Գաղթականական Գլխավոր Խորհրդի, Հայրենակցությունների Միության Խորհրդի, Ախալքալաքի Հայրենակցության Վարչության և Բակուրիանի գաղթականության Թիֆ-լիսում գտնվող ներկայացուցիչները:

Շեշտում էին նաև, որ հայկական հիմնարկությունները և Հայոց կառավարությունը մենակ անկարող էին լուծել որոշ հարցեր առանց օտար պետությունների աջակցու-թյան: Աչքի առաջ ունենալով այս հանգամանքը և այն, որ կորչող գաղթականությունը ա-ռանձնապես համոզված էր, որ իր փրկության գործը չի կարող գլուխ գալ առանց օ-տար պետությունների աջակցության՝ խնդրում էին դիվ. ներկայացուցիչ Ա. Ջամայա-նին հայկական հիմնարկությունների խորհրդակցությունից անմիջապես հետո հրավի-րել մի այլ խորհրդակցություն՝ մասնակցությամբ հայկական այդ հիմնարկությունների և գերմանական, ավստրոհունգարական, տաճկական, վրաց, Ատրպատականի, ռու-սական, ուկրաինական կառավարությունների և չեզոք պետությունների Թիֆլիսում գտնվող, ինչպես և ամերիկական ընկերության ներկայացուցիչների մասնակցությամբ: Խնդրում էին հիշյալ պետությունների և կազմակերպությունների քննությանը դնել այն հարցը, թե որ պետությունը ինչով կարող էր օգնել փախստականներին կորստից ա-զատելու գործում:

Կորչող փախստականությունը իր հուսահատ վիճակի մեջ թույլ հույս էր տածում, որ այս ճանապարհով գնալով կարելի կլիներ կանգնեցնել նրա բնաջնջումը [20]:

Եվ եթե նկատի ունենանք, որ Բակուրիանում արդեն սեպտեմբերից սաստիկ ցուրտ է, ամբողջական պատկերը պարզ կլինի, բերենք ժամանակի մամուլում 1918 թ. հոկտեմբերի 9-ին տպագրված մի օրինակ. «Այստեղ սկսվեցին սաստիկ ցուրտը, սառ-նամանիքը, եղյամը և ձյունախառն ցրտաշունչ անձրևները: Երեխաները և ծերերը կո-տորվում են ցրտից: Այժմ գաղթականն այնևս ոչինչ չունի վաճառքի դնելու. տեղական գաղթականական կոմիտեն իր մի քանի ֆունտ լոբի և կարտոֆիլ բաժանելովը, սովի առջևը չի կարող առնել: Ջավախքի գաղթականների մնացած բեկորներն ևս դատա-

պարտված են կոտորվելու և այն ժամանակ, խաչ պետք է քաշել Բակուրիանում ապրողների վրա: Սովը ստիպել է գաղթականներին դուրս գալու այստեղից և գնալու Բորժոնի ուղղությամբ, անտառում ուտելու որևէ վայրենի պտուղ սովից չմեռնելու համար:

Այդ թշվառների վիճակը ծանրանում է նրանով, որ ոչ մի տեղից հաց գնել կամ բերել չեն կարող թե թանգութեան և թե իշխանութեան արգելքների շնորհիվ»[21]:

1918 թ. աշնանը վրացիների կողմից գաղթականների համար նախատեսված «կենտրոնացման բանակատեղիներում» և մասնավորապես Բակուրիանի շրջանում, որտեղ արգելափակված էին ախալքալաքցի գաղթականները, դրությունն այնքան էր ծանրացել, որ վերջիններս որոշել էին վերադառնալ իրենց տները, նաև թուրքերի ձեռքով կոտորվելու պայմանով: Հայաստանի կառավարությունը, տեղեկանալով գաղթականների այս մտադրության մասին, արտաքին գործերի նախարարի միջոցով հետևյալ ծանուցագիրն էր հանձնել Վրաստանի ներկայացուցչին Երևանում:

«Ախալքալաքցի գաղթականների ծանր վիճակն աննկարագրելի է: Թախանձագին խնդրում են չմերժել, նեցուկ հանդիսանալ իմ դիմումին, որ հեռագրով հաղորդել են վրաց կառավարությանը մեր դիվանագիտական ներկայացուցչի միջոցով՝ խնդրելով վերացնել այն կարգադրությունները, որոնք արգելք են հանդիսանում, որպեսզի հիշյալ գաղթականները ժամանակավորապես տեղավորվեն իրենց այժմյա բնակավայրին մոտ գտնված հայկական գյուղերում»:

Այս ծանուցագիրը հեռագրելով իր կառավարությանը՝ Վրաստանի ներկայացուցիչը իր կողմից էլ եռանդազին խնդրում էր չմերժել Հայաստանի կառավարության առաջարկը:

Սակայն, Վրաստանի կառավարությունը մնաց անհողդողդ իր քաղաքականության մեջ: Նա արգելափակ պահեց Ախալքալաքի հայ գաղթականներին մինչև այն օրը, երբ թուրքերը հեռացան նրանց գավառից և այդ գաղթականները՝ թվով կիսված և նյութապես ու ֆիզիկապես իսպառ քայքայված վերադարձան իրենց տները: Այդ օրն էլ վրաց կառավարությունը հիշեց, որ ախալքալաքցիք Վրաստանի քաղաքացիների թվին են պատկանում, և նրանց հետևից կրնակալու մտավ Ախալքալաք՝ իր «քաղաքացիների» ապահովության և նրանց իրավունքները պաշտպանելու համար[22]:

Անփոփելիով գաղթականների դեգերումները Բակուրիանի ու Ծալկայի լեռներում ու նրանց մասնակի վերադարձը իրենց բնակավայրերը՝ ցավով պետք է նշենք Վրաստանի կառավարության բացասական, քաղաքականացված վերաբերմունքը դեպի գաղթականությունը, որը նպաստեց գաղթականների այդչափ կոտորածին: Նախ՝ Վրաստանի կառավարությունը նրանց տեղավորում էր այնպիսի վայրերում, որտեղ բնակվելու, էլ չենք ասում քիչ թե շատ մարդուն վայել կերպով ապրելու համար ամենավատ պայմաններն անգամ բացակայում էին: Թիֆլիսում գործող Հայաստանի ներկայացուցչությունը ամեն կերպ փորձում էր խնդրով հետաքրքրվող հայկական կազմակերպությունների, միությունների, նաև Վրաստանի կառավարության ուշադրությունը հրավիրել նրանց ծանր վիճակի վրա, ճիշտ է, նրանք կարողացան որոշակի միջոցներով օգնության ձեռք մեկնել հայ գաղթականներին, բայց փրկել նրանց մասսայական կոտորածից չհաջողվեց: Դա թույլ չէին տալիս և՛ վրացական իշխանությունները, և՛ թուրքերը: Ստեղծված ծանր դրությունը չկարողացավ փրկել նաև Հայաստանի առաջին հանրապետությունը, որն իր գոյատևման առաջին տարում «կռվի էր բռնվել» իրեն բաժին հասած դժվարությունների հետ. երկիրը լիքն էր գաղթականներով, հիվանդությունները իրենց սև գործն էին անում, պարենի սուր ձգնաժամ էր, հանրապետությունում մոլեգնում էին հիվանդությունները և այլն:

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԼՐԱՏՈՒ 2015

Մյուս, թերևս ամենակարևոր խնդիրն էլ այն էր, որն ուղղակի թույլ չէր տալիս Հայաստանի առաջին հանրապետությանը հնարավորինս օգնության ձեռք մեկնելու Ախալքալաքի գաղթականներին, Հայաստանի և Վրաստանի միջև տարածքային տարածայնությունների հարցն էր, որը 1918 թ. հոկտեմբերի կեսերից ավելի էր սրվել, և դեկտեմբերին վերածվեց պատերազմի:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. «Աշխատավոր», 1918, 24 օգոստոսի, թիվ 115.
2. «Հորիզոն», 1918, 21 սեպտեմբերի, թիվ 191:
3. Տե՛ս Ա. Մելքոնյան Ջավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին քառորդին, Եր., 2003, էջ 273.
4. Տե՛ս Ա. Մելքոնյան, նշվ.աշխ., էջ 276:
5. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 281-282:
6. «Հորիզոն», 1918, 31 օգոստոսի, թիվ 173:
7. Ա. Մելքոնյան, նշվ.աշխ., էջ 291:
8. Տե՛ս «Հորիզոն», 1918, 24 հուլիսի, թիվ 145:
9. Տե՛ս «Հորիզոն», 1918, 21 օգոստոսի, թիվ 165:
10. «Հորիզոն», 1918, 18 հուլիսի, թիվ 141:
11. ՀԱԱ, ֆ. Պ-275, ց. 5, գ. 14, թ. 28:
12. Տե՛ս Ա. Մելքոնյան, նշվ.աշխ., էջ 292:
13. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 294:
14. «Հորիզոն», 1918, 28 հուլիսի, թիվ 148:
15. «Հորիզոն», 1918, 11 սեպտեմբերի, թիվ 182:
16. Տե՛ս Ա. Խատիսյան, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968, էջ 101-102:
17. Տե՛ս Ա. Մելքոնյան, նշվ.աշխ., էջ 294:
18. ՀԱԱ, ֆ. Պ - 275, ց. 5, գ. 14, թ. 46:
19. ՀԱԱ, ֆ. Պ - 275, ց. 5, գ. 14, թ. 45-46:
20. ՀԱԱ, ֆ. Պ- 275, ց. 5, գ. 14, թ. 46:
21. «Աշխատավոր», 1918, 9 հոկտեմբերի, թիվ 151
22. Ջամայյան Արշակ, Հայ-վրացական կնճիռը, Եր., 2011, էջ 106

ԱՄՓՈՓԱԳԻՐ

Ախալքալաքի գաղթականության դրությունը 1918 թ. վերջերին և Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչության գործունեությունը Արտակ Ղազարյան

Ախալքալաքի գավառից, որը գրավված էր օսմանյան-թուրքական զորքերի կողմից, 1918 թ. կեսերին Ծալկայի և Բակուրիանի շրջաններ հասան մոտ 80.000 գաղթականներ: Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը բազմիցս հանդիպումներ ունեցավ Վրաստանի կառավարող շրջանների հետ՝ ձգտելով թեթևացնել փախստականների ծանր դրությունը: Սակայն Վրաստանը էական օգնություն չցու-

ցարերեց հայ գաղթականներին, և, մինչև տուն վերադարձի պահը, ավելի քան 40 հազար մարդ զոհվեց:

Բանալի բառեր՝ դիվանագիտական ներկայացուցիչ, Հայաստան, գաղթական, Կրաստան, Բակուրիան, Ծալկա, Ախալքալաք, Թիֆլիս, Հայրենակցական միություն, անկախություն, հանրապետություն:

РЕЗЮМЕ

Положение беженцев Ахалкалака в конце 1918 г. и Армянское дипломатическое представительство в Грузии Артак Казарян

Армяне Ахалкалака 1918 году столкнулись с огромными трудностями. Из Ахалка-лакской области, занятой османскими войсками в середине 1918 г., в Цалкинские и Ба-курианские регионы прибыли около 80.000 беженцев. Армянский дипломатический предст-авитель в Грузии много раз встречался с правящими кругами и пытался облегчить тяжелое положение беженцев. Но Грузия не оказала значительной помощи беженцам и до момента возвращения домой погибло более 40 тысяч человек.

Ключевые слова: дипломатический представитель, Армения, иммигрант, Грузия, Бакуриани, Цалка, Ахалкалаки, Тбилиси, Патриотический союз, независимость, республика.

SUMMARY

The Status of the Emigrants from Ahalkalak at the end of 1918 and the Armeian Diplomatic Mission in Georgia Artak Ghazaryan

Ahalkalak Armenians faced difficult challanges in 1918. About 80.000 Armenians had to migrate to the regions of Tslaka and Bakurain in mid 1918 from Ahalkalak region which was occupied by Ottoman troops. The diplomatic representative of Armenia in Georgia had several meeting with Georgian governing circles trying to relieve the plight of the refugees. But there was lack of assistance by Georgia, so more than 40.000 people died on their way back home.

Keywords: diplomatic representatives, Armenia, an immigrant, Georgia, Bakuriani, Tsalka, Akhalkalaki, Tbilisi, the Patriotic Union, independence, republic.